

Ο φαντασιωτικός αποδέκτης της αρχιτεκτονικής ως μηχανισμός διερεύνησης του μετα-αποικιακού πολιτισμού: Οι μετασχηματισμοί της ελληνοκεντρικής προσέγγισης

Μαριάννα Χαριτωνίδου - 20/07/2022

Μεταδιδακτορική Έρευνα

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια: Μαριάννα Χαριτωνίδου

Επιβλέπων: Γεώργιος Παρμενίδης

Πανεπιστήμιο: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ημερομηνία Παρουσίασης: 6 Ιουλίου 2022

Η μεταδιδακτορική μου έρευνα, με τίτλο Ο φαντασιωτικός αποδέκτης της αρχιτεκτονικής ως μηχανισμός διερεύνησης του μετα-αποικιακού πολιτισμού: Οι μετασχηματισμοί της ελληνοκεντρικής προσέγγισης¹, την οποία εκπόνησα υπό την επίβλεψη του καθηγητή Γεώργιου Παρμενίδη, παρουσιάστηκε στις 6 Ιουλίου 2022 στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ. Μετά την παρουσίαση, ακολούθησε μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση περί ελληνοκεντρισμού στην αρχιτεκτονική, κατά την οποία ο καθηγητής Γεώργιος Παρμενίδης επεσήμανε τα κυρίαρχα ζητήματα τα οποία αναλύθηκαν στην έρευνα, και ο καθηγητής Ανδρέας Γιακουμακάτος αναφέρθηκε στα βασικά σημεία-σταθμούς των εκφάνσεων της ελληνικότητας στην αρχιτεκτονική, αλλά και στον ρόλο της παγκοσμιοποίησης και των διεθνιστικών προτύπων κατά τη διαμόρφωση των τάσεων της ελληνικής αρχιτεκτονικής, παραπέμποντας μεταξύ άλλων πηγών στο βιβλίο του Josep Maria Montaner με τίτλο Ιστορία

της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής: Κινήματα, Ιδέες και Δημιουργοί στο Δεύτερο Μισό του 20ου αιώνα².

Η εν λόγω μεταδιδακτορική έρευνα αναπτύχθηκε σε τέσσερα κεφάλαια, που αντιστοιχούν σε τέσσερις διαφορετικές προσεγγίσεις του ελληνοκεντρισμού στην αρχιτεκτονική. Αυτή η κατηγοριοποίηση δε βασίζεται σε μια αντίληψη που έχει ως σημείο αναφοράς τις ιστορικές προσεγγίσεις που υιοθετούν την έννοια *Zeitgeist*. Αντιθέτως, η δομή της εν λόγω μεταδιδακτορικής έρευνας έχει ως στόχο να αναδείξει ότι οι διαφορετικές εκδοχές της ελληνοκεντρικής προσέγγισης που έχουν εξετασθεί στα πλαίσια αυτής της έρευνας, είναι δυνατόν να συνυπάρχουν και να επικαλύπτονται. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται η αντίληψη ότι οι μεταλλαγές της ελληνοκεντρικής προσέγγισης σχετίζονται με τον αντίκτυπο των πολιτικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν την εκάστοτε ιστορική στιγμή υπό μελέτη στις διακρατικές σχέσεις γενικότερα, και τις σχέσεις της Ελλάδας και τις άλλες χώρες πιο συγκεκριμένα.

Στόχος της εν λόγω μεταδιδακτορικής έρευνας είναι η διερεύνηση των σχέσεων των διεθνών επιστημολογικών μετασχηματισμών που εξετάστηκαν στη διδακτορική διατριβή μου, με τίτλο *Η διάσταση ανάμεσα στην ερμηνεία και στη διαχείριση της μορφής: διερευνώντας την αλλαγή του αντικειμένου της αρχιτεκτονικής*³, με τις μεταλλαγές που έλαβαν χώρα στο ελληνικό πλαίσιο. Οι συσχετίσεις των μεταλλαγών του αντικειμένου της αρχιτεκτονικής με τις αντίστοιχες μεταλλαγές στη διεθνή σκηνή συμβάλλουν στην κατανόηση της εξέλιξης της μορφής της εξάρτησης της ελληνικής κοινωνίας από τον αρχιτεκτονικό λόγο, που αναπτύσσεται σε θεσμικά και γεωγραφικά πλαίσια που έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο διεθνές οικονομικο-πολιτικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, η ανάλυση της εξέλιξης της σχέσης των κυρίαρχων τρόπων αναπαράστασης της αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα με τους αντίστοιχους στα άλλα θεσμικά και γεωγραφικά πλαίσια, λειτουργεί ως μέσο διάγνωσης των κοινωνικοπολιτικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ της ελληνικής κοινωνίας και των κυρίαρχων διεθνών οικονομικο-πολιτικών και ιδεολογικών προτύπων. Μία από τις παραδοχές στις οποίες βασίζεται η έρευνα αυτή, είναι ότι ο ελληνοκεντρισμός που χαρακτηρίζει την ελληνική αρχιτεκτονική παραγωγή και τον ελληνικό αρχιτεκτονικό λόγο είναι συνέπεια της επιδίωξης της ελληνικής αρχιτεκτονικής να απευθυνθεί στα εξωγενή διεθνή πρότυπα και να δηλώσει την ταυτότητά της απέναντι σε αυτά. Αυτή η προσπάθεια, που χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική αρχιτεκτονική, έχει ως αποτέλεσμα αυτός στον οποίο απευθύνεται η ελληνική αρχιτεκτονική να μην είναι μόνο ο πολίτης της ελληνικής κοινωνίας και ο πραγματικός χρήστης της αρχιτεκτονικής, αλλά και τα εξωγενή διεθνή πρότυπα.

Ως βασικά μεθοδολογικά εργαλεία για την εν λόγω έρευνα, έχουν επιλεγεί, από τη μια μεριά η έννοια του “*altermodern*”, όπως την ορίζει ο Nicolas Bourriaud στο δοκίμιό του με τον ομώνυμο τίτλο⁴, και από την άλλη μεριά η διακρατική (*transnational*) μέθοδος ιστορικής ανάλυσης⁵. Το βασικό διακύβευμα της “*altermodern*” προσέγγισης είναι η πίστη στην ενεργοποίηση όλων των δυνατών διαδρομών του παρόντος. Η “*altermodern*” προσέγγιση επιδιώκει μια μετάβαση προς μια έννοια παγκόσμιας νεωτερικότητας, που αντιστέκεται στην προσήλωση της κοινωνικής και πολιτιστικής πραγματικότητας στα δυτικά πρότυπα. Παράλληλα, διαφοροποιείται από τη μεταμοντέρνα προσέγγιση, επειδή δε θρηνεί μια πραγματικότητα που έχει πια χαθεί, ούτε ενστερνίζεται μια έννοια απολιθωμένου χρόνου που ανακυκλώνεται, αλλά καλωσορίζει μια έννοια καλειδοσκοπικού παρόντος. Μετατρέπει την απώλεια της δυνατότητας οργάνωσης της εμπειρίας σε μια συλλογή από συνεκτικές και σημαίνουσες αλληλουχίες, σε μια ευκαιρία επαναπροσδιορισμού του παρόντος και προσανατολισμού του προς μια ενσωμάτωση πολλαπλών πραγματικοτήτων που συμβαίνουν ταυτόχρονα και επηρεάζονται από διαφορετικές μεταξύ τους γεωγραφικές, ιστορικές και κοινωνικο-πολιτισμικές πραγματικότητες.

Η “*altermodern*” προσέγγιση χαρακτηρίζεται από το αίτημα επανα-ορισμού της νεωτερικότητας κατά την εποχή της παγκοσμιοποίησης και αντίστασης απέναντι στις πολιτισμικές τυποποιήσεις και στις εθνοκεντρικές κατηγοριοποιήσεις. Παράλληλα, επιδιώκει να επαναπροσδιορίσει τη νεωτερικότητα εντός του πλαισίου της παγκοσμιοποίησης και αναζητά τους όρους σύνθεσης μιας προσέγγισης που αντιτάσσεται τόσο στις μορφές έκφρασης εθνικισμού όσο και στις μορφές έκφρασης πολιτισμικού σχετικισμού. Ο Okwui Enwezor, στο δοκίμιό του με τίτλο «Νεωτερικότητα και μετα-αποικιακή Αμφιθυμία», αντιτάσσεται στη «μονοπολιτισμικότητα» και εξετάζει τη σημασία της μετάβασης από τις συνθήκες που διέπουν τον νεωτερικό λόγο προς μια συνθήκη εντός της οποίας κεντρικό ρόλο έχουν τα φαινόμενα της διασποράς της καθολικότητας και της άρνησης της μονολιθικότητας⁶. Οι όροι κατανόησης που θέτει ο Enwezor αποτελούν ένα γόνιμο εννοιολογικό εργαλείο για την κατανόηση της διάστασης της αλλαγής του επιστημολογικού αντικειμένου της ελληνικής αρχιτεκτονικής εντός του δικτύου διακρατικών σχέσεων, καθώς και για την ανάλυση της σχέσης των μετασχηματισμών αυτού στον οποίο απευθύνεται η ελληνική αρχιτεκτονική, σε

σχέση με τους όρους απεύθυνσής της σε διαφορετικές μεταξύ τους γεωγραφικές, ιστορικές και κοινωνικο-πολιτισμικές πραγματικότητες.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της διακρατικής μεθόδου ιστορικής ανάλυσης είναι η απόρριψη οποιασδήποτε μορφής εθνοκεντρισμού. Παράλληλα, η διακρατική μέθοδος ιστορικής ανάλυσης επικεντρώνεται στην προσπάθεια κατανόησης των διακρατικών αλληλεπιδράσεων, ως κεντρικών δυνάμεων για τις ιστορικές διαδικασίες. Όταν κανείς επιχειρεί να «διακρατικοποιήσει» τον ιστορικό λόγο, είναι σαν να προσπαθεί να επανα-διαμορφώσει και να επανα-ορίσει τους όρους κατανόησης των «διασυνοριακών σχέσεων»⁷.

Η έκφανση της ελληνοκεντρικής προσέγγισης που είναι στο επίκεντρο του **πρώτου κεφαλαίου** της εν λόγω έρευνας, είναι αυτή που αντιστοιχεί στην αντίληψη του ελληνοκεντρισμού ως τρόπαιου. Αυτή η αντίληψη αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά τον 19ο αιώνα και έχει ως βασικό σημείο αναφοράς τον ιμπεριαλισμό ως σημείο συνάντησης με τον εξωτισμό⁷. Αυτό το κεφάλαιο εξετάζει τις συνεργασίες μεταξύ των *pensionnaires* της Villa Médicis στη Ρώμη και των μελών της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, ρίχνοντας φως στις σύνθετες σχέσεις μεταξύ αρχιτεκτονικής, τέχνης και αρχαιολογίας (Εικ. 1). Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι συνεργασίες μεταξύ αρχαιολόγων, καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων απέκτησαν μια κυρίαρχη θέση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Αθήνα ήταν ο κατεξοχήν τόπος όπου έγινε η συνάντηση μεταξύ αυτών των τριών κλάδων⁸. Ο κύριος στόχος του πρώτου κεφαλαίου είναι να καταστήσει σαφές πως οι ανακαλύψεις της αρχαιολογίας, που διαδόθηκαν ενεργά από τα μέλη της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην προσέγγιση ορισμένων *pensionnaires* της Villa Médicis στη Ρώμη. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε ορισμένους *pensionnaires* που αποφάσισαν να αφιερώσουν τα εννοια τους στα αρχαία μνημεία της Ελλάδας⁹.

Εικόνα 1. Σχέδιο διαμήκους τομής από το εννοια του Charles Garnier για τον Ναό της Αθηνάς στην Αίγινα. Credits: Collections de l'École Nationale Supérieure des Beaux-Arts.

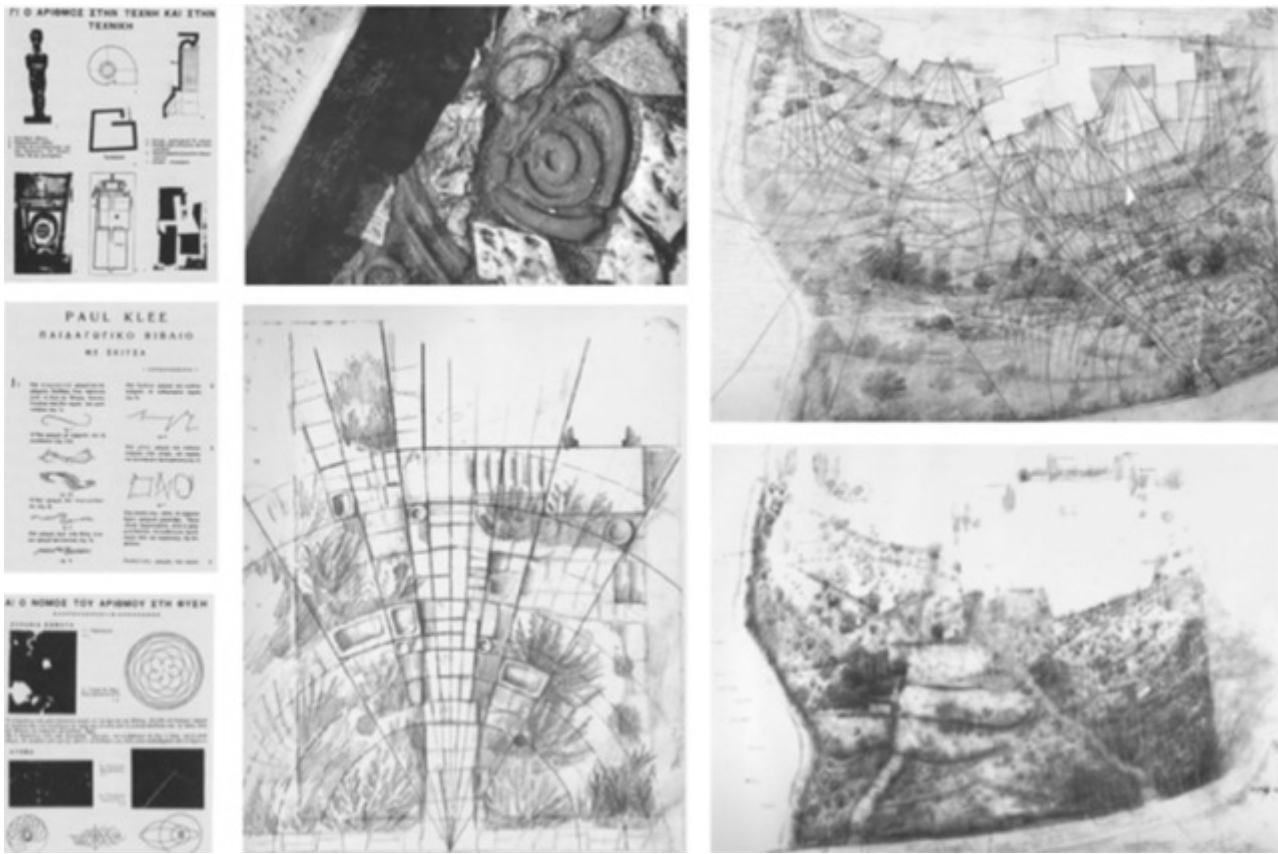
Ο Johann Joachim Winckelmann, στα μέσα του 18ου αιώνα, διαμόρφωσε ένα ιδανικό ελληνικό μοντέλο, το οποίο επικρίθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ο Winckelmann, στο βιβλίο του με τίτλο *Ιστορία της Τέχνης της Αρχαιότητας*¹⁰, κατανοεί την Ελλάδα «ως σύνολο, ως έναν ενιαίο και ομοιογενή κόσμο του οποίου προσπαθεί να δώσει έναν απολογισμό των βασικών αρχών μέσω της μελέτης των έργων τέχνης της»¹¹. Μια άλλη πτυχή που διερευνάται στο κεφάλαιο αυτό, είναι οι μελέτες του Jacques Ignace Hittorff σχετικά με την πολυχρωμία των αρχαίων ελληνικών μνημείων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο «*De l'architecture polychrome chez les Grecs, ou restitution complète du temple d'Empédocle dans l'acropole de Sélinunte*»¹² (Εικ. 2). Το κεφάλαιο διερευνά επίσης πώς οι μεταλλαγές της έννοιας του φιλελληνισμού σχετίζονται με τις αλλαγές του νοήματος του ταξιδιού στην Ελλάδα.

Εικόνα 2. Σχέδιο του Jacques Ignace Hittorff για τον Ναό του Εμπεδοκλή στο Σελινούντα, Σικελία, 1851. Credits: Heidelberger historische Bestände

Η έκφανση της ελληνοκεντρικής προσέγγισης που είναι στο επίκεντρο του **δεύτερου κεφαλαίου** της εν λόγω έρευνας, είναι αυτή που αντιστοιχεί στην αντίληψη του ελληνοκετρισμού ως ενοποιητικού υποβάθρου. Αυτή η αντίληψη αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια και έχει ως βασικό σημείο αναφοράς τη φύση, ως πεδίο εντός του οποίου επιχειρείται η ανάδειξη των κοινών ριζών με στόχο την ανάπτυξη ενός ενοποιητικού φαντασιακού. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην έννοια του μεσογειακού ουμανισμού¹³, στη γενιά του '30¹⁴, και στον παλιγγενετικό μοντερνισμό στα πλαίσια της νεωτερικότητας. Οι γενικές αρχές της γενιάς του '30 συνοψίζονται στον κοινό παρονομαστή μιας νέας σύλληψης της Ελλάδας, που λαμβάνει εκφάνσεις και εκφράσεις όπως είναι η «αίσθηση της αιώνιας Ελλάδας» του Οδυσσέα Ελύτη¹⁵, η «ελληνική ιδέα» του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο «καημός της Ρωμισούνης» του Γιώργου Σεφέρη.

Στο έργο του Δημήτρη Πικιώνη θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι λαμβάνει χώρα μια προσπάθεια σύνθεσης υβριδικών ταυτοτήτων που συντίθενται από θραύσματα. Η έννοια της “συναρμογής”, όπως την έχουν ορίσει οι Gilles Deleuze και Félix Guattari στο *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux*¹⁶, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τις μορφές που οραματίζεται και σχεδιάζει ο Δημήτρης Πικιώνης (Εικ. 3). Ο εν λόγω αρχιτέκτονας σχεδιάζει αρχιτεκτονικές μορφές στις οποίες συνυπάρχουν στοιχεία που παρουσιάζουν πολιτισμικές διαφορές μεταξύ τους. Δεν επιχειρεί να αποκρύψει το γεγονός ότι σε μια μορφή συνυπάρχουν διαφορετικοί πολιτισμικοί κώδικες. Αντιθέτως, στα περισσότερα έργα του, με εξαίρεση το σχολείο στα Πευκάκια, το οποίο, ούτως ή άλλως, όπως ο ίδιος είχε υποστηρίξει, δεν τον είχε αφήσει ικανοποιημένο, επιχειρεί την ανάδυση των διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ των ετερόκλητων στοιχείων που απαρτίζουν το σύνολο της εκάστοτε μορφής (Εικ. 4).

Εικόνα 3. Στις μορφές που σχεδίασε ο Δημήτρης Πικιώνης συνυπάρχουν στοιχεία που παρουσιάζουν πολιτισμικές διαφορές μεταξύ τους. Δεν επιχειρεί να αποκρύψει το γεγονός ότι σε μια μορφή συνυπάρχουν διαφορετικοί πολιτισμικοί κώδικες. Πηγές: Kenneth Frampton κ.ά., Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968. *A Sentimental Topography*. Λονδίνο: Architectural Association, 1989; Αγνή Πικιώνη (επ.), Δημήτρης Πικιώνης, Αρχιτεκτονικό Έργο 1949-1964 Τεύχος V. Αθήνα: Εκδόσεις Μπαστέα-Πλέσσα, 1994.

Εικόνα 4. Στο έργο του Πικιώνη θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι λαμβάνει χώρα μια προσπάθεια σύνθεσης υβριδικών ταυτοτήτων που συντίθενται από θραύσματα. Η έννοια της “συναρμογής” [assemblage], όπως την έχουν ορίσει οι Gilles Deleuze και Félix Guattari στο *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux*, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τις μορφές που οραματίζεται και σχεδιάζει ο Δημήτρης Πικιώνης. Πηγές: Kenneth Frampton κ.ά., Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968. *A Sentimental Topography*. Λονδίνο: Architectural Association, 1989; Αγνή Πικιώνη (επ.), Δημήτρης Πικιώνης, Αρχιτεκτονικό Έργο 1949-1964 Τεύχος V. Αθήνα: Εκδόσεις Μπαστέα-Πλέσσα, 1994.

Ο Πικιώνης εντόπιζε διαφοροποιήσεις ανάμεσα στον δυτικό και στον ανατολικό τρόπο σκέψης και του διακατείχε ένας θαυμασμός για τον ανατολικό τρόπο σκέψης, κάτι το οποίο αντανακλάται τόσο στο γεγονός ότι κατά την εκπαιδευτική διαδικασία αναφερόταν συχνά στο Η Κατάρρευση της Δύσης του Oswald Spengler¹⁷, όσο και στα ίχνη ανατολικών επιδράσεων που φέρουν κάποια από τα έργα του. Το ότι ήταν θετικά διακείμενος απέναντι στον ανατολικό τρόπο σκέψης είναι δυνατό να ερμηνευτεί μέσα σε ένα πλαίσιο αντίστασης απέναντι στη χρήση δυτικών μορφών που αντιπροσώπευαν περισσότερο την επιστήμη και την τεχνολογία και μέσα σε ένα πλαίσιο σύμπνοιας σε σχέση με τις ανατολικές μορφές στις οποίες εντόπιζε μια συνάφεια με την πνευματικότητα που τον απασχολούσε, θεωρώντας ότι αντανακλούν τα ιδεώδη ενός πνευματικού κόσμου. Ιδιάζον στοιχείο της προσέγγισης του Πικιώνη είναι η προσπάθεια για ανάμειξη και συμφιλίωση ξένων μεταξύ τους πολιτισμών. Ο Πικιώνης αντιμετώπιζε την αρχιτεκτονική ως την απόλυτη πνευματική έκφραση που μπορούσε να συνοψίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το νέο ελληνικό πνεύμα. Ο Πικιώνης αντλεί πηγές έμπνευσης από τον αρχαϊκό προελληνικό αιγαιοπελαγίτικο πολιτισμό, διαμορφώνοντας μια λαϊκή και ταυτόχρονα μεταφυσική έκφραση η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι φτάνει στο αποκορύφωμά της στα σχέδιά του για τον οικισμό της Αιξωνής (Εικ. 5).

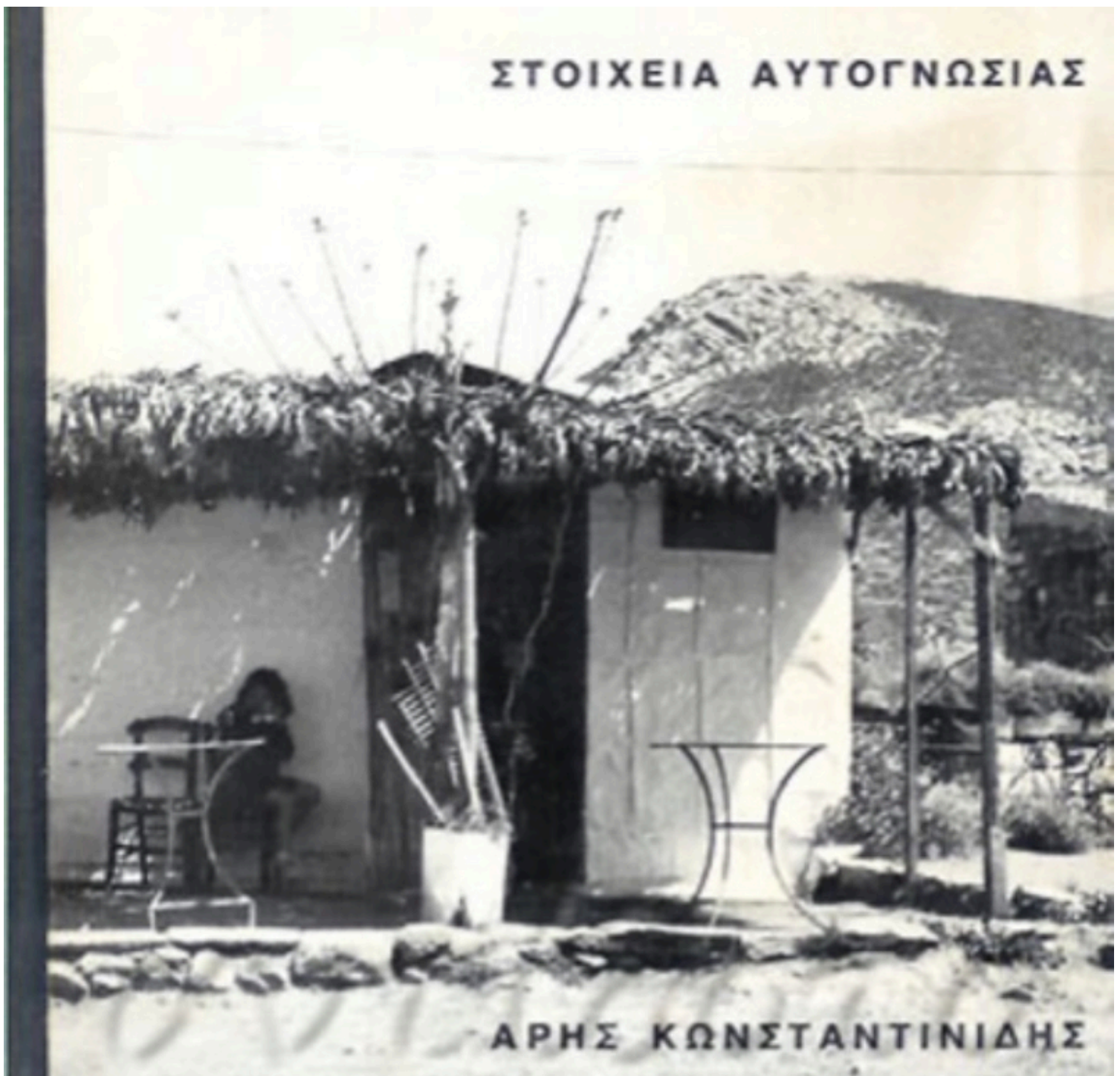

Εικόνα 5. Πάνω αριστερά: Σκίτσο προεργασίας του Δημήτρη Πικιώνη για μια κατοικία στον οικισμό στην Αιξωνή. Πάνω δεξιά: Ο οικισμός της Αιξωνής που σχεδιάστηκε από τον Δημήτρη Πικιώνη μεταξύ του 1950 και του 1954 σε συνεργασία με τον Παπαγεωργίου αποτελεί την πρώτη ευκαιρία του Πικιώνη να διαμορφώσει μια μικρή οικιστική κοινότητα μαζί με τις αθλητικές εγκαταστάσεις της και το πολιτιστικό της κέντρο. Πιθανότατα σε αυτά τα σχέδια συναντά κανείς μια επιρροή από το όραμα του Άγγελου Σικελιανού για το Δελφικό Κέντρο και τα σκίτσα του Δημήτρη Πικιώνη γι' αυτό. Κάτω: Σχέδια όψεων του οικισμού στην Αιξωνή από τον Δημήτρη Πικιώνη. Πηγή: Kenneth Frampton κ.ά., Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968. A Sentimental Topography. Λονδίνο: Architectural Association, 1989, σ. 62-63.

Σε αντίθεση με τον Πικιώνη, ο Κωνσταντινίδης οραματίζεται και σχεδιάζει μορφές, και γράφει γι' αυτές, ωθούμενος από την έντονη επιθυμία του να συλλάβει μορφές που συμπυκνώνουν, χρησιμοποιώντας το ελάχιστο δυνατό λεξιλόγιο, αυτό που αυτός αντιλαμβάνεται ως «αληθινή αρχιτεκτονική», επιχειρώντας τη διαμόρφωση μορφών που συμπυκνώνουν την ουσία του τόπου. Πρόκειται για δύο διαφορετικές προσεγγίσεις, τις οποίες επιχειρώ να συγκρίνω όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο η καθεμία αντιλαμβάνεται τη σχέση με τη φύση, όπως και τον τρόπο με τον οποίο η καθεμία από αυτές αντιλαμβάνεται την αναπαράσταση της «ελληνικότητας» μέσω της αρχιτεκτονικής μορφής. Ο Πικιώνης πιστεύει ότι μπορεί κανείς να κατανοήσει το ένα μέσα από όλα τα άλλα, ενώ ο Κωνσταντινίδης πιστεύει ότι μπορεί κανείς να συλλάβει την έννοια του όλου μέσα από το ένα. Χαρακτηριστικά ο Πικιώνης γράφει: «τίποτα δεν υπάρχει από μόνο του: καθετί είναι μέρος μιας απόλυτης αρμονίας»¹⁸.

Ο Άρης Κωνσταντινίδης φαίνεται να πιστεύει ότι οφείλουμε να συλλαμβάνουμε τις αρχιτεκτονικές ιδέες in

situ. Αυτή του η θέση συνδέεται με την πεποίθησή του ότι η αρχιτεκτονική “βλασταίνει” εντός του τοπίου για το οποίο προορίζεται. Ο Κωνσταντινίδης στο βιβλίο του Στοιχεία αυτογνωσίας - Για μια αληθινή αρχιτεκτονική (Εικ. 6) παραθέτει τα εξής λόγια του Fernand Léger: «Η Αρχιτεκτονική δεν είναι μία τέχνη, αλλά μία φυσική λειτουργία. Αναπτύσσεται μέσα από το έδαφος, όπως τα ζώα και τα φυτά [...] σαν ένα δέντρο που ξεδιπλώνεται και αναπτύσσεται, όσο ο άνθρωπος που το φύτεψε του απευθύνεται με πραγματική φροντίδα»¹⁹. Σε αυτά τα λόγια συναντά κανείς μια κυριολεκτική ταύτιση του κτηρίου με το τοπίο. ως εάν ο φυσικός κόσμος αποτελεί μια περιοχή αλήθειας με την οποία η Αρχιτεκτονική θα όφειλε να ήταν συμβατή. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η θεώρηση του Κωνσταντινίδη βασίζεται σε μια ρομαντική και φυσικαλιστική ανάγνωση. Ο Κωνσταντινίδης φαίνεται να εντοπίζει στη λαϊκή αρχιτεκτονική την επιθυμητή αρμονία ανάμεσα στα κτήρια και το τοπίο. Θεωρεί ότι στη λαϊκή αρχιτεκτονική συναντά κανείς την οργανική σύνδεση της αρχιτεκτονικής με τον καθημερινό τρόπο διαβίωσης και αυτό τον γοητεύει. Διατείνεται ότι ο αρχιτέκτονας μόνο αν γίνει ένα με τον λαό, τον λαϊκό άνθρωπο, μπορεί να είναι σε θέση να αντιληφθεί την «αλήθεια» του «κτίζειν».

Εικόνα 6. Άρης Κωνσταντινίδης, Στοιχεία Αυτογνωσίας - Για μια αληθινή αρχιτεκτονική. Αθήνα: Καρυδάκη, 1975.

Η έκφανση της ελληνοκεντρικής προσέγγισης που είναι στο επίκεντρο του **τρίτου κεφαλαίου** της εν λόγω έρευνας, είναι αυτή που αντιστοιχεί στην αντίληψη του ελληνοκετρισμού ως επανανακάλυψη της έννοιας της πόλης. Αυτή η αντίληψη αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά τα μεταπολεμικά χρόνια και έχει ως βασικό σημείο αναφοράς τον αστικό σχεδιασμό ως ανακατασκευή της μαζικής κοινωνίας. Στις 22 Δεκεμβρίου 1945, στο τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και λίγο πριν ξεκινήσει ο Εμφύλιος πόλεμος, 130 Έλληνες επιβιβάστηκαν στο Ματαρόα και έφυγαν από τον Πειραιά για την Ιταλία και από εκεί στο Παρίσι. Η αποστολή αυτή, που έγινε με φροντίδα της γαλλικής κυβέρνησης, 200 και πλέον Ελλήνων σπουδαστών, εκ των οποίων 130 με το οπλιταγωγό Ματαρόα, συνιστά γεγονός-σταθμό στην ιστορία των φοιτητικών αποδημιών²⁰ (Εικ. 7).

HERMES
TOURISME & VOYAGES

ATHÈNES
4, RUE DU STADE
TEL. TÉLÉGR.: "UTEVE".

LE PIRÉE
AVENUE DEPTERAS MERARCHIAS 14A
ADRESSE TÉLÉPHONIQUE: "PRONTO".

ÉMISSION DE BILLETS DE CHEMINS DE FER. PASSAGES SUR TOUS LES PAQUEBOTS. VOYAGES PAR AVION. CROISIÈRES. ASSURANCE DES BAGAGES ET DE COLIS. EXPÉDITION, TRANSPORTS SERVICE DE BAGAGES. RÉSERVATION DANS LES HOTELS. FORAITS E. T. C.

AGENTS ET CORRESPONDANTS DANS TOUTES LES PRINCIPALES VILLES DU MONDE. SERVICE SPÉCIAL D'AUTOS DE TOURISME. ORGANISATION D'EXCURSIONS AUX LIEUX ARCHÉOLOGIQUES.

CGA/RB.

CODES: { NEW SIX CODES, SIX CODE, SCOTT'S 10TH EDIT, BENTLEY'S

TELEPHONES: { ATHÈNES: 20-053, 20-416, ΠΗΡΑΙ: 40-010

Recu le 22/12/45
Répondre le

M carreg. 94	N délivré H 4
--------------------	---------------------

10 45.

Athènes, le 22 Décembre

MANIFESTE D'EMBARQUEMENT

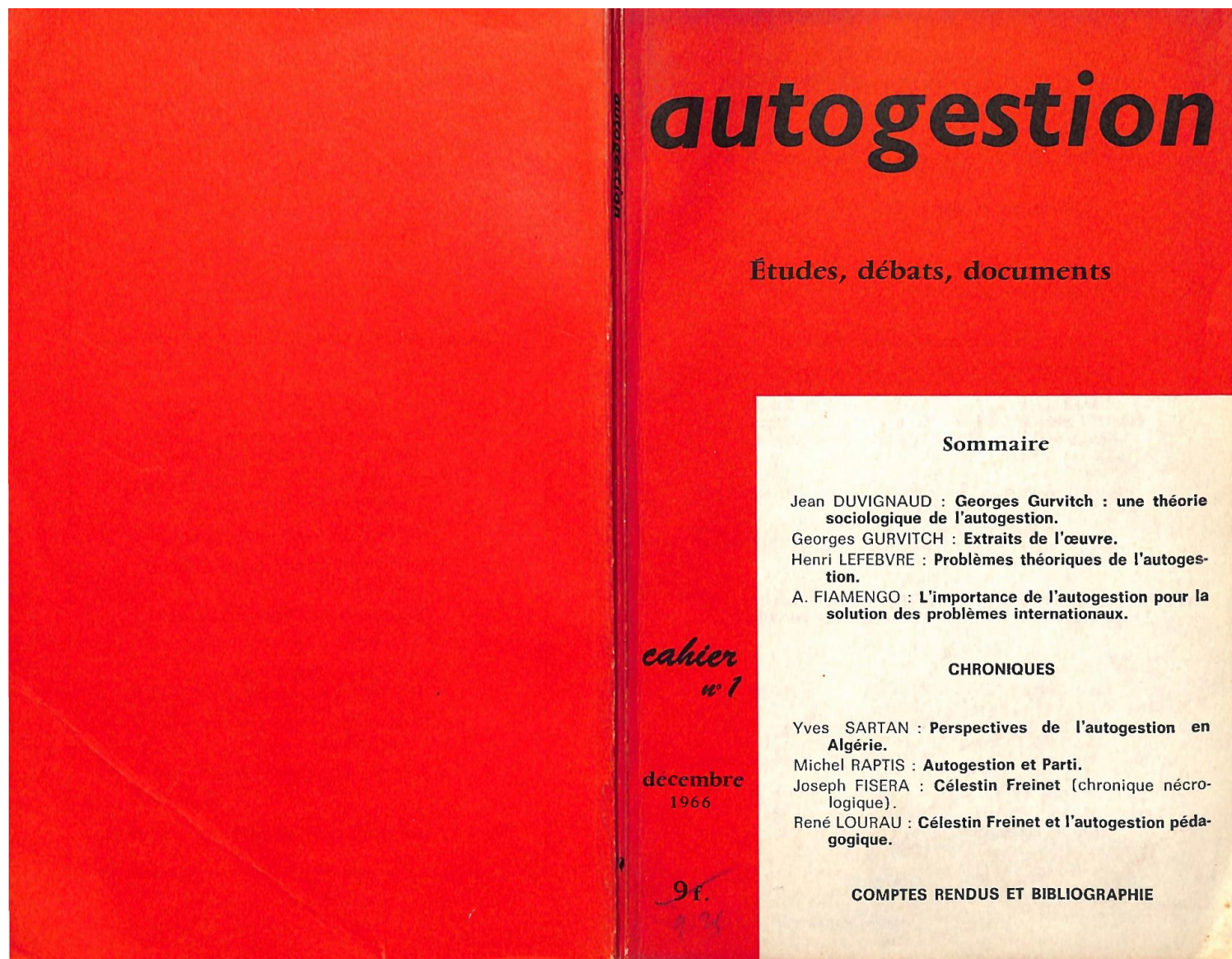
Cinquante deux (52) Boursiers du Gouvernement Français, voyageant aux frais du Gouvernement Français, embarqués à bord du s/m "MATARO", parti du Pirée le 22/12/45, pour TARANTO et de là pour PARIS, via BOME-BOLOGNE-MILAN-CHIASSO-BALE.

<ul style="list-style-type: none"> 1) GATOS, Athanase 2) HADJIMICHALIS, Nicolas 3) MANUELIDES, Constantin 4) PHOCAS, Théodose. 5) TSAOUSIS, Spyros. 6) TZELEPIS, Panos. 7) PROVELENGHIOS, Aristomène. 8) PAPACHRISTOPOULOS, Const. 9) VYZANTIOS, Constantin. 10) KRIBIS, Antoine. 11) SARANTIDIS, Jean. 12) ZACHARIAS, Menos. 13) ZAROUCHAS, Constantin. 14) CHORAFAS, Démètre. 15) CHORAPA, Marie. 16) VOUREVACHI, Julie. 17) PAPASPIROU, Démètre. 18) PSYLLAS, Georges. 19) IANTHOPOULIDIS, Georges. 20) ZAPIROPOULOU, Sophie. 21) PROCOPIOU, Ange. 22) LAFPA, Euridice. 23) MITSOS, Marcel. 24) KRIARAS, Catherine. 25) ALEXIOU, Hellé. 26) CAMRAS, André. 	<ul style="list-style-type: none"> 27) EMBIRICOU, Matsi. 28) IOANNOU, Aurélie. 29) KRIARAS, Emmanuel. 30) PERISTERAKIS, Agéilas. 31) ZAMBIDIS, Joachim. 32) KALANDJOPOULOS, Const. 33) PAPAIOANNOU, Const. 34) KASTORIADIS, Corneille. 35) KYRIACOS, Othon. 36) KOFFAS, Démosthène. 37) IOANNOU, Jean. 38) KATSANOÛ, Hélène. 39) PAPAFINGOU, Théodora. 40) PAPAMILTIDIS, Miltiade. 41) THOMOPOULOU, Hélène. 42) TOMBROU, Eugénie. 43) YOEL, Maurice. 44) KALOPISSIS, Grégoire. 45) DANA, Christalia. 46) KALOGHERAS, Ange. 47) ZIZICAS, Aristides. 48) MALAGARDIS, Erthymios. 49) PEREZ, Albert. 50) KONKEVI, Olympie. 51) RAFTOPOULOU, Bella. 52) FOSCOLOS, Pierre.
---	--

J. Harasson

Εικόνα 7. Bureau de voyage Hermès, « Manifeste d'embarquement », Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1945. Πηγή: Archives de l'Institut Français d'Athènes

Στα πλαίσια του τρίτου κεφαλαίου, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους επιβάτες του Ματαρόα που κατά τη μετέγκραταστασή τους στη Γαλλία φοίτησαν αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Μια πτυχή των σταδιοδρομιών των επιβατών του Ματαρόα που αναλύεται ενδελεχώς, είναι το ενδιαφέρον τους για τα πολεοδομικά ζητήματα. Παράλληλα, επιχειρείται μια σύνδεση της ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για την πολεοδομία με την επανανακάλυψη της έννοιας της πόλης, όχι μόνο στον τομέα της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού αλλά και στους τομείς της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών. Η έννοια της πόλης ήταν στο επίκεντρο της προσέγγισης του Henri Lefebvre και του Κορνήλιου Καστοριάδη. Στα πλαίσια της έρευνας αναλύεται η έννοια της αυτοδιαχείρισης στη σκέψη των παραπάνω δύο στοχαστών²¹ (Εικ. 8). Μια άλλη πτυχή που εξετάζεται αφορά τη σχέση των αρχιτεκτόνων επιβατών του Ματαρόα με εμβληματικούς αρχιτέκτονες της εποχής, όπως οι Le Corbusier, André Lurçat και Auguste Perret.

Εικόνα 8. Τεύχος του περιοδικού Autogestion που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1966 και στο οποίο δημοσιεύτηκε το άρθρο του Henri Lefebvre με τίτλο «Θεωρητικά προβλήματα της αυτοδιαχείρισης».

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αλληλεπίδραση των Ελλήνων αρχιτεκτόνων επιβατών του Ματαρόα με το γαλλικό πλαίσιο για τις σταδιοδρομίες τους. Η αποστολή του Ματαρόα, που πρέπει να ερμηνευθεί σε συνδυασμό με το πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των γαλλοελληνικών καλλιτεχνικών και πνευματικών σχέσεων. Η ανάλυση των προσεγγίσεων των αρχιτεκτόνων του Ματαρόα αναπτύχθηκε γύρω από τους ακόλουθους τρεις άξονες: έναν πρώτο άξονα που εστιάζει στην ανάλυση των διαφορών μεταξύ των διδακτικών στρατηγικών στην École des Beaux-Arts στο Παρίσι και στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου στην Αθήνα, έναν δεύτερο άξονα που επικεντρώνεται στον ρόλο των Ελλήνων αρχιτεκτόνων στο αρχιτεκτονικό γραφείο του Le Corbusier, και έναν τρίτο άξονα που έχει ως κύριο στόχο την ανάλυση του έντονου ενδιαφέροντος των Ελλήνων αρχιτεκτόνων

για τον πολεοδομικό σχεδιασμό και των σπουδών τους στο Institut d'urbanisme de l'Université de Paris (Εικ. 9, Εικ. 10).

ANTHONY KRIESIS

GREEK
TOWN
BUILDING

ATHENS

1965

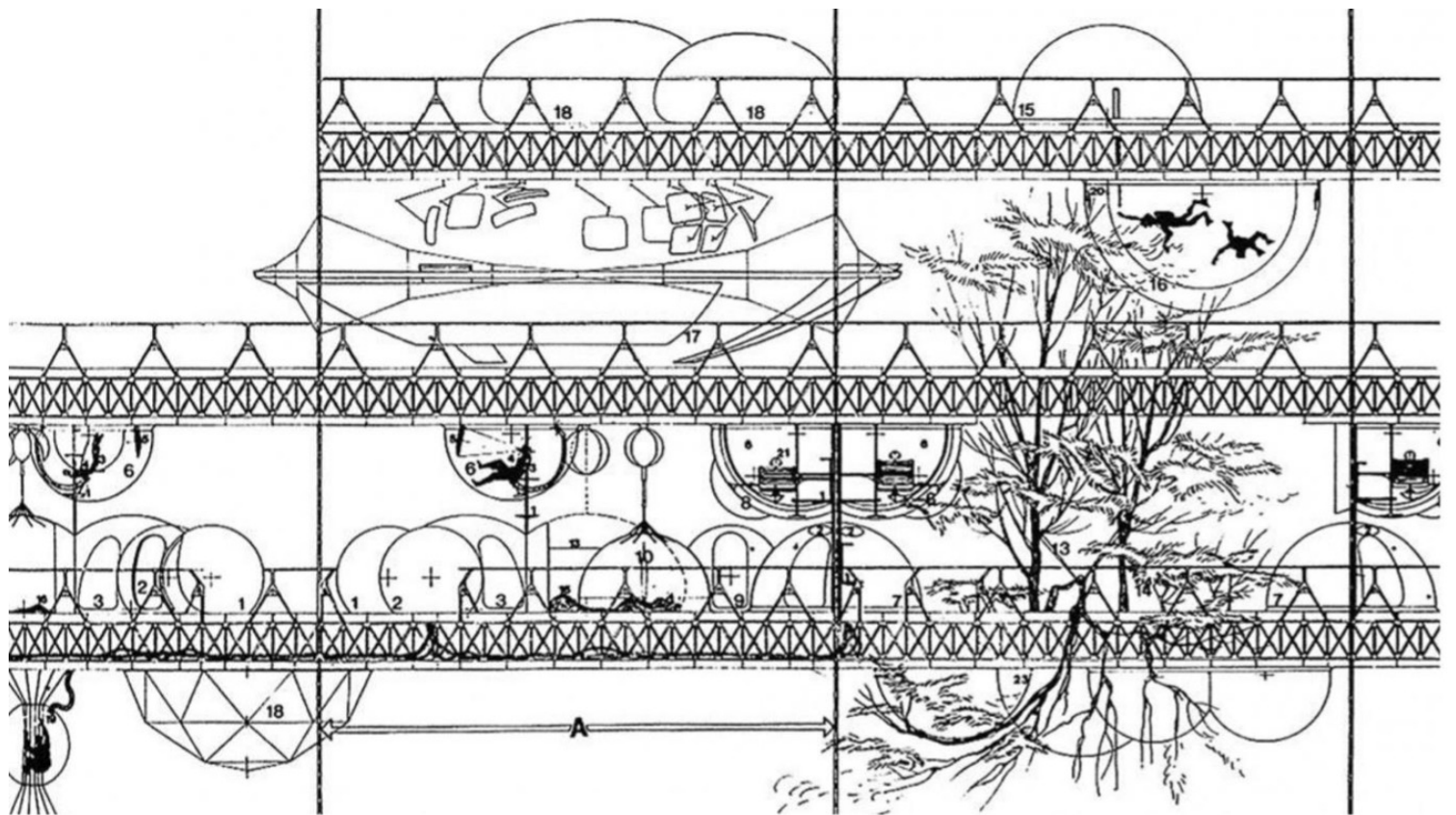
Αντώνης Κριεζής ήταν ανάμεσα στους επιβάτες του Ματαρόα.

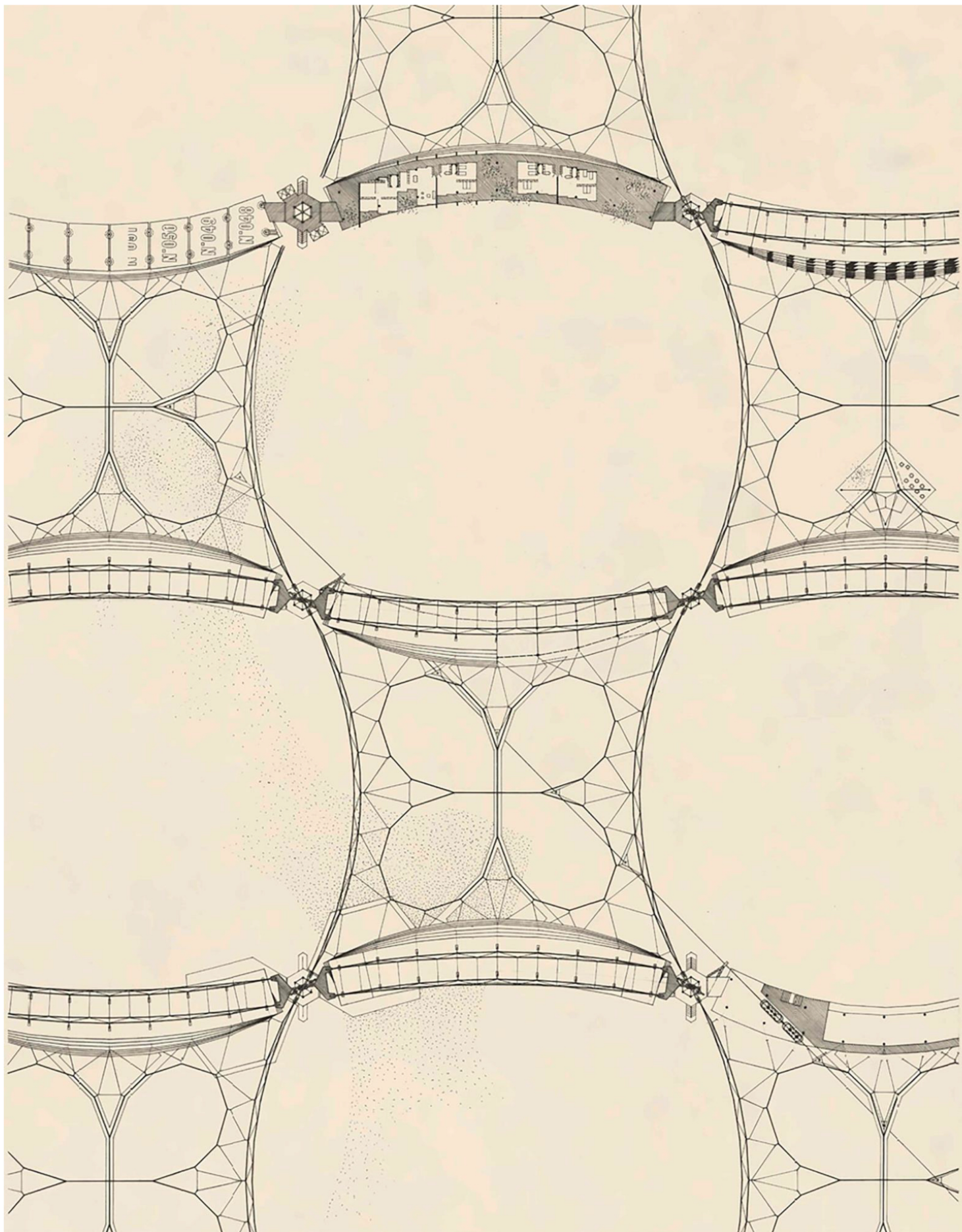
Εικόνα 10. Εξώφυλλο του τεύχους των Cahiers d'art στο οποίο εκδόθηκε το εξής άρθρο: Panos N. Djélépy, « Les maisons de l'archipel grec observées du point de vue de l'architecture moderne », Cahiers d'Art, 1-4 (1934): 93-98. Ο Πάνος Τζελέπης ήταν ανάμεσα στους επιβάτες του Ματαρόα.

Ανάμεσα στους επιβάτες του Ματαρόα που σπούδασαν αρχιτεκτονική κατά τη διαμονή τους στη Γαλλία, και που εξετάζεται στο τρίτο κεφάλαιο της έρευνας, είναι ο Τάκης Ζενέτος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην «Ηλεκτρονική Πολεοδομία»²² και στην «Πόλη και το σπίτι του μέλλοντος»²³ του Ζενέτου. Η μελέτη του Ζενέτου για την «Πόλη και το σπίτι του μέλλοντος» παρουσιάστηκε το 1971 στην 1η Οικοδομική Έκθεση του Ζαπείου. Η «Ηλεκτρονική πολεοδομία» αποτελεί ένα παράδειγμα στο οποίο μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την ιδιάζουσα σημασία της έννοιας του φαντασιωτικού χρήστη στη σκέψη του εν λόγω αρχιτέκτονα και να τη συσχετίσει με αντίστοιχα παραδείγματα αρχιτεκτόνων σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες²⁴

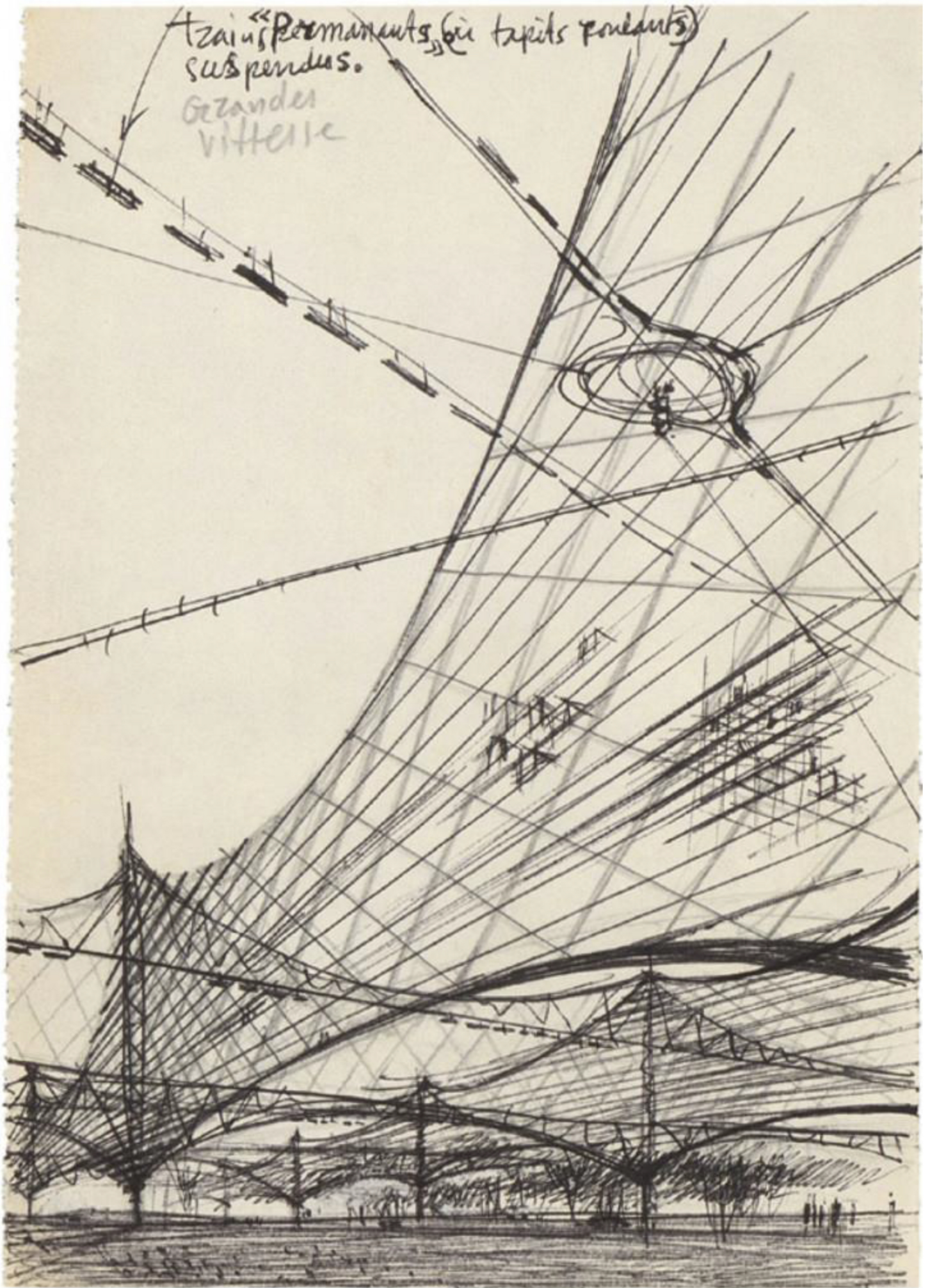
(Εικ. 11, Εικ. 12, Εικ. 13).

Εικόνα 11. Σχέδιο τομής του Τάκη Χ. Ζενέτου για την «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 1962. Credits: Αρχαία οικογένειας Ζενέτου

Εικόνα 12. Σχέδιο πλέγματος του Τάκη Χ. Ζενέτου για την «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 1962. Credits: Αρχεία οικογένειας Ζενέτου

Εικόνα 13. Σχέδιο του Τάκη Χ. Ζενέτου για τη «Ville suspendue», 1961. Credits: Αρχαία οικογένεια Ζενέτου

Η έκφραση της ελληνοκεντρικής προσέγγισης που είναι στο επίκεντρο του **τέταρτου κεφαλαίου** της εν λόγω έρευνας, είναι αυτή που αντιστοιχεί στην αντίληψη του ελληνοκετρισμού ως συμβίωση διαφορετικών ατομικότητων. Αυτή η αντίληψη αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά τη μετάβαση από τις προσεγγίσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια των Διεθνών Συνεδρίων Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (Congres Internationaux d'Architecture Moderne) στις προσεγγίσεις των Team Ten, της οποίας πρωταγωνιστικά μέλη ήταν οι Alison και Peter Smithson. Ο εξανθρωπισμός της μοντέρνας αρχιτεκτονικής που επιχειρείται από τα μέλη των Team Ten, συνδέεται με την προώθηση των ανοιχτών μορφολογιών και των πολλαπλών υποκειμενικότητων²⁵.

Το κεφάλαιο εξετάζει σε ποιον βαθμό η προσέγγιση των Alison και Peter Smithson στην αρχιτεκτονική και τον αστικό σχεδιασμό επηρεάστηκε από τα ταξίδια τους στην Ελλάδα. Οι προαναφερθέντες αρχιτέκτονες θαύμαζαν τον κοινωνικό αυθορμητισμό των παραδοσιακών ελληνικών χωριών και των οχυρωματικών τειχών και πίστευαν ότι σε αυτά μπορεί κανείς να βρει μια απάντηση ενάντια στην ακαμψία και στον δογματισμό που χαρακτήριζε τις προσεγγίσεις των Διεθνών Συνεδρίων Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής (Congres Internationaux d'Architecture Moderne)²⁶ (Εικ. 14, Εικ. 15). Κατά το τελευταίο συνέδριο CIAM στο Otterlo της Ολλανδίας το 1959, ο Peter Smithson συμπεριέλαβε στις διαφάνειες της παρουσίασης του φωτογραφίες από τα ταξίδια του σε ελληνικά παραθαλάσσια χωριά (Εικ. 16, Εικ. 17). Ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τη σχέση μεταξύ της συνάθροισης των ελληνικών χωριών και των κοινωνικών και πολιτιστικών προτύπων της καθημερινής ζωής των κατοίκων τους. Το κεφάλαιο εξετάζει πώς η έννοια της «cluster city» στο έργο και τη σκέψη των Alison και Peter Smithson σχετίζεται με την επίδραση που είχαν οι μορφολογίες των ελληνικών χωριών και οικισμών στις σχεδιαστικές τους προσεγγίσεις. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η συνέχεια μεταξύ των δρόμων και των κατοικιών που χαρακτηρίζουν τα παραδοσιακά ελληνικά χωριά σχετίζεται με τις κύριες ιδέες πίσω από το πλέγμα «Urban Reidentification» που παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια του 9ου CIAM (Εικ. 18).

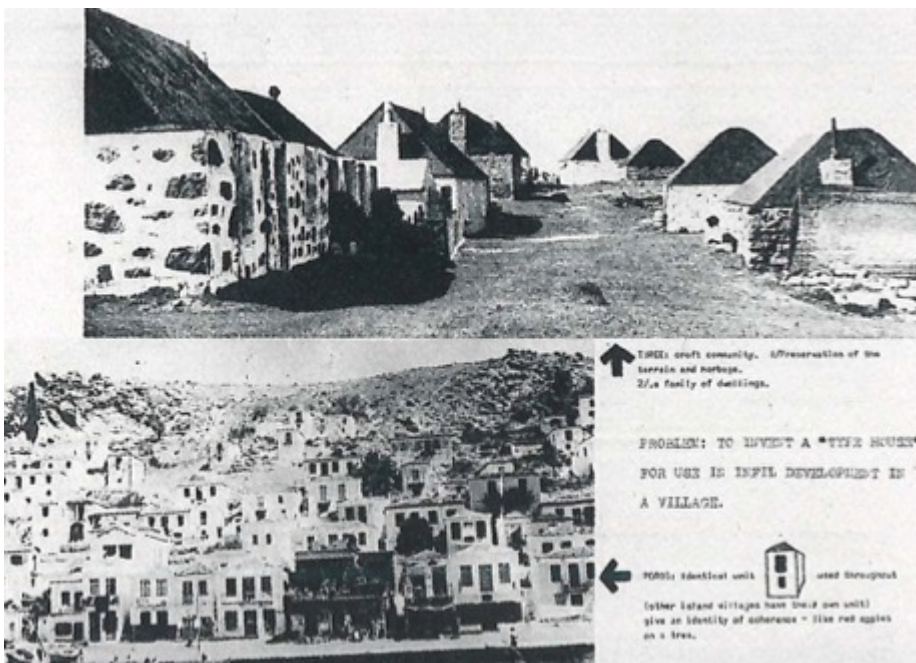
Εικόνα 14. Φωτογραφία θολωτού τάφου στην Πύλο, που ελήφθη από τον Peter Smithson το 1958. Credits: Smithson Family Collection

Εικόνα 15. Φωτογραφία οχυρωματικών τειχών του 4ου αιώνα στη Μεσσήνη, που την έβγαλε ο Peter Smithson το 1958. Credits: Smithson Family Collection

Εικόνα 16. Alison και Peter Smithson, πλέγμα με τίτλο "Housing Appropriate to the Valley Section", που παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια του 10ου CIAM. Credits: Smithson Family Collection

Εικόνα 17. Alison και Peter Smithson, φωτογραφία στον Πόρο στην Ελλάδα, που περιλαμβάνονταν στο πλέγμα με τίτλο “Housing Appropriate to the Valley Section”, που παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια του 10ου CIAM. Credits: Smithson Family Collection

Εικόνα 18. Alison και Peter Smithson, το πλέγμα «Urban Reidentification» που παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια του 9ου CIAM. Credits: Smithson Family Collection

Η μεταδιδασκτορική αυτή έρευνα επιχείρησε να εντοπίσει τις διαφορετικές μορφές που λαμβάνει η ελληνοκεντρική έκφανση της αρχιτεκτονικής παραγωγής στην Ελλάδα, και να εξετάσει μέσα από τις διαφορετικές εκφράσεις του ελληνοκεντρισμού της αρχιτεκτονικής παραγωγής πώς μετασχηματίζεται η σχέση της Ελλάδας με τα εξωγενή πρότυπα. Ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνας ήταν η διερεύνηση του πώς μπορούν να αμφισβητηθούν οι ευρωκεντρικές αφηγήσεις της αρχιτεκτονικής ιστορίας. Ο ευρωκεντρισμός ως έννοια μπορεί να προσδιοριστεί μόνο στο πλαίσιο της νεωτερικότητας και είναι καθοριστικής σημασίας για τη σκέψη του νεωτερισμού²⁷. Παράλληλα, εξετάστηκε σε ποιον βαθμό οι προσπάθειες ενσωμάτωσης της μετα-αποικιακής κριτικής στον αρχιτεκτονικό λόγο, τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, αποδείχθηκαν επικίνδυνες, καθώς δεν μπορούν να αποφύγουν τον κίνδυνο της «επαρχιοποίησης» (“provincializing”) της Ευρώπης²⁸.

Όπως υποστηρίζει και ο Keith L. Eggener, στο άρθρο του «Ασκώντας Αντίσταση: Μια Κριτική του Κριτικού Τοπικισμού» [“Placing Resistance: A Critique of Critical Regionalism”], η έννοια του κριτικού τοπικισμού, η οποία, αρχικά, εμφανίστηκε στον λόγο των Αλέξανδρου Τζώνη και Liane Lefainre²⁹, στις αρχές της δεκαετίας του '80, και λίγο αργότερα και στον λόγο του Kenneth Frampton³⁰, ενέχει κάποιους κινδύνους που θα μπορούσαν να εξηγηθούν ως εξής: «Ως προσδιορισμός μιας αρχιτεκτονικής που αντικατοπτρίζει και εξυπηρετεί την τοποθεσία της, μέσω της υποστήριξης από ένα πλαίσιο απελευθερωτικής, ενδυναμωτικής ρητορικής, ο κριτικός τοπικισμός είναι μια κατασκευή που συχνά επιβάλλεται εξωγενώς, από θέσεις εξουσίας»³¹. Μέσα από τη μεταδιδασκτορική αυτή έρευνα, εξετάστηκε κατά πόσο η προαναφερθείσα θέση του Eggener είναι έγκυρη στην περίπτωση της προσπάθειας σύζευξης του ελληνοκεντρισμού και του μοντερνισμού στο ελληνικό πλαίσιο. Στόχος της έρευνας ήταν να αναλύσει τις μεταλλαγές των ελληνοκεντρικών προσεγγίσεων στην αρχιτεκτονική και στον αστικό σχεδιασμό, αναδεικνύοντας τον ρόλο των μετα-αποικιακών και μη ευρωκεντρικών και δυτικοκεντρικών ιστοριογραφικών προσεγγίσεων στη διαμόρφωση μοντέλων ερμηνείας που επιχειρούν να εξετάσουν την εξέλιξη των ελληνοκεντρικών προσεγγίσεων στην αρχιτεκτονική και στον αστικό σχεδιασμό, καταρρίπτοντας τις διπολικές σχέσεις μεταξύ περιφέρειας και μη περιφέρειας.

Βιβλιογραφικές σημειώσεις

¹ Μαριάννα Χαριτωνίδου, Ο φανταστικός αποδέκτης της αρχιτεκτονικής ως μηχανισμός διερεύνησης του μετα-αποικιακού πολιτισμού: Οι μετασχηματισμοί της ελληνοκεντρικής προσέγγισης, μεταδιδασκτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2022.

² Josep Maria Montaner, Ιστορία της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής: Κινήματα, Ιδέες και Δημιουργοί στο Δεύτερο Μισό του 20ού αιώνα, επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή Ανδρέας Γιακουμακάτος, μετάφραση Μαρία Παλαιολόγου, Ανδρέας Γιακουμακάτος. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη, 2018; Josep Maria Montaner, Después del

Movimiento Moderna: Arquitectura de la segunda mitad del siglo XX. Βαρκελώνη: Editorial Gustavo Gili, SL., 1993.

³ Μαριάννα Χαριτωνίδου, Η διάσταση ανάμεσα στην ερμηνεία και στη διαχείριση της μορφής: διερευνώντας την αλλαγή του αντικειμένου της αρχιτεκτονικής, διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2018, doi: <http://dx.doi.org/10.26240/heal.ntua.3031>; Μαριάννα Χαριτωνίδου, «Το αρχιτεκτονικό σχέδιο ως μηχανισμός διερεύνησης των επιστημολογικών μεταλλαγών της αρχιτεκτονικής», *Archetype*, 14 Ιανουαρίου 2019: <https://www.archetype.gr/blog/...>; Marianna Charitonidou, “Architecture’s Addressees: Drawing as Investigating Device”, *villardjournal*, 2 (2020): 91-111, doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1...>

⁴ Nicolas Bourriaud, “Altermodern”, στο Nicolas Bourriaud (επ.), *Altermodern Tate Triennial*. Λονδίνο: Tate Publishing, 2009, σ. 11-23.

⁵ Βλέπε Marianna Charitonidou, “Réinventer la posture historique: les débats théoriques à propos de la comparaison et des transferts”, *Espaces et sociétés*, 167 (2016): 137-152; Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka (επ.), *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. Οξφόρδη, Νέα Υόρκη: Berghahn Books, 2009.□

⁶ Okwui Enwezor, “Modernity and Postcolonial Ambivalence”, στο Nicolas Bourriaud (επ.), *Altermodern Tate Triennial*. Λονδίνο: Tate Publishing, 2009, σ. 25-41.

⁷ Marianna Charitonidou, “Le voyage en Grèce des pensionnaires de la Villa Médicis au xixe siècle: la perception des monuments antiques entre architecture et archéologie”, *Anabases*, 34 (2021): 147-165, doi: <https://doi.org/10.4000/anabas...>

⁸ Marianna Charitonidou, “Travel to Greece and Polychromy in the 19th Century: Mutations of Ideals of Beauty and Greek Antiquities”, *Heritage*, 5(2) (2022): 1050-1065, doi: <https://doi.org/10.3390/herita...>

⁹ Μαριάννα Χαριτωνίδου, “Ξεδιπλώνοντας την «εικόνα» της Ελλάδας μεταξύ φύσης και αρχαιότητας: Οι μετασχηματισμοί της ελληνοκεντρικής προσέγγισης”, *Archetype*, 8 Ιουνίου 2020: <https://www.archetype.gr/blog/...>

¹⁰ Johann Joachim Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums*. Dresden: Walther, 1764; Johann Joachim Winckelmann, *History of the Art of Antiquity*, μετάφραση H.F. Malgrave, εισαγωγή A. Potts. Los Angeles: Getty Publications, 2006.

¹¹ Jan Blanc, « Winckelmann et l’invention de la Grèce », *Cahiers « Mondes anciens »* (2018), doi: <https://doi.org/10.4000/mondes...>

¹² Jacques Ignace Hittorff, « De l’architecture polychrome chez les Grecs, ou restitution complète du temple d’Empédocle dans l’acropole de Sélinunte », *Annales de l’institut de correspondance archéologique*, 2 (1830): 118-155.

¹³ Albert Camus, « La culture indigène, la nouvelle culture méditerranéenne », *Jeune Méditerranée*, 1 (1937).

¹⁴ Δημήτρης Τζιόβας, Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία. Αθήνα: Πόλις, 2021; Γεώργιος Παπαθεοδώρου, “Ξαναγράφοντας την ιστορία μιας γενιάς”, *per. the books’ journal*, 10 (2011): 50-51.

¹⁵ Marinos Pourgouris, *Mediterranean Modernisms: The Poetic Metaphysics of Odysseus Elytis*. Λονδίνο; Νέα Υόρκη: Routledge, 2016.

¹⁶ Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Capitalisme et schizophrénie 2: Mille plateaux*, μετάφραση και πρόλογος Brian Massumi. Minneapolis; Λονδίνο: University of Minnesota Press, 1987.

¹⁷ Oswald Spengler, *The Decline of the West: Volume I, Form and Actuality, and Volume II, Perspectives of*

World-History. Νέα Υόρκη: Alfred A. Knopf, 1932.

¹⁸ Dimitris Pikionis, "A Sentimental Topography", στο Kenneth Frampton κ.ά., Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968. A Sentimental Topography, Architectural Association, Λονδίνο, 1989, σ. 69.

¹⁹ Άρης Κωνσταντινίδης, Στοιχεία Αυτογνωσίας - Για μια αληθινή αρχιτεκτονική. Αθήνα: Καρυδάκη, 1975, σ. 301.

²⁰ Νικόλαος Μανιτάκης, Servanne Jollivet (επ.), MATAROA, 1945. Du mythe à l'histoire /ΜΑΤΑΡΟΑ, 1945. Από τον μύθο στην ιστορία 5/6/2019 19.00. Αθήνα: École française d'Athènes -Εκδόσεις Ασίνη, 2018.

²¹ Henri Lefebvre, "Problèmes théoriques de l'autogestion", Autogestion, 1 (1966) ; Cornelius Castoriadis, Daniel Mothé, "Autogestion et hiérarchie", CFDT Aujourd'hui, 8 (1974).

²² Τάκης Ζενέτος, Urbanisme Électronique: Structures Parallèles/City Planning and Electronics: Parallel Structures/Ηλεκτρονική Πολεοδομία: Παράλληλες Κατασκευές. Αθήνα: Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1969; Τάκης Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 3 (1969): 114-125; Τάκης Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 4 (1970): 59-60; Τάκης Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 7 (1973): 112-119; Τάκης Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 8, (1974): 122-135.

²³ Τάκης Ζενέτος, «Προβλήματα δομής στην Ελλάδα - Η πόλη του μέλλοντος», Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1 (1967); Τάκης Ζενέτος, «Πόλη και κατοικία του μέλλοντος», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 924 (1972): 10-12.

²⁴ Marianna Charitonidou, "Takis Zenetos's Electronic Urbanism and Tele-Activities: Minimizing Transportation as Social Aspiration", Urban Science, 5(1) (2021), doi: <https://doi.org/10.3390/urbans...>; Marianna Charitonidou, "Takis Zenetos's Conception of Remoteness: Tele-Operations as Socio-Technological Transformations", Img Journal, 2(3) (2020): 148-171, doi: <https://doi.org/10.6092/issn.2...>; Marianna Charitonidou, "Città e casa del futuro di Takis Zenetos. Risincronizzare la vita quotidiana", FAM Magazine del Festival dell'Architettura, 52-53 (2020): 63-68; Marianna Charitonidou, "Takis Zenetos's City and House of the Future. Resynchronising Quotidian Life", FAM Magazine del Festival dell'Architettura, 52-53 (2020): 63-68, doi: <https://doi.org/10.3929/ethz-b...>

²⁵ Marianna Charitonidou, "An Action towards Humanization: Doorn Manifesto in a Transnational Perspective", στο Nuno Correia, Maria Helena Maia, Rute Figueiredo (επ.), Revisiting the Post-CIAM Generation: Debates Proposals and Intellectual Framework. Porto: IHA/FCSH-UNL, CEAA/ESAP-CESAP, 2019, σ. 68-86, doi: <https://doi.org/10.3929/ethz-b...>

²⁶ Marianna Charitonidou, "Alison and Peter Smithson and their Travels to Greece: The Search for an Open-ended Morphology", στο Stamatina Kousidi (επ.), Viaggi e Viste. Mediterraneo e modernità. Firenze: Altralinea edizioni/Momenti di architettura moderna, 2020, 113-128.

²⁷ Marianna Charitonidou, "Rethinking Europe's Position in the Formation of Architectural Histories: Is a Non-Eurocentric Narrative Possible?", III Congreso Internacional AhAU "Built and Thought: European and Transatlantic Correspondence in the Historiography of Architecture", 1-3 June 2022, Madrid, Spain, doi: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000480884>; Marianna Charitonidou, "Towards Non-Eurocentric Historiographies: Challenging Europe's Position in the Formation of Architectural Histories", 7th Biannual Conference of the European Architectural History Network (EAHN 2022), 15-18 June 2022, Madrid, Spain, <https://doi.org/10.3929/ethz-b...>

²⁸ Dipesh Chakrabarty, Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2009.

²⁹ Αλέξανδρος Τζώνης, Liane Lefainve, "Ο κάνναβος και η πορεία. Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής", Αρχιτεκτονικά Θέματα, 15 (1981): 164-178.

³⁰ Kenneth Frampton, "Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance", στο Hal Foster ed., *The Anti-Aesthetic: Essays on Post-Modern Culture*. Seattle: Bay Press, 1983, σ. 16-30; Kenneth Frampton, "Prospects for a Critical Regionalism", *Perspecta*, 20 (1983): 147-162.

³¹ Keith L. Eggener, "Placing Resistance: A Critique of Critical Regionalism", *Journal of Architectural Education*, 55(4) (2002), 228.